

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94 (477) : 930:737

Г.А.Козубовський *

ГРОШОВІ ОДИНИЦІ З «УРИВКІВ БЕНЕШЕВИЧА З ІСТОРІЇ РУСЬКОЇ ЦЕРКВИ XIV ст.»

Робиться спроба проаналізувати інформацію щодо грошових одиниць, згаданих у документі XIV ст. Історичні джерела, монетні скарби та поодинокі знахідки свідчать про важливу роль, яку відігравали в Русі XIV ст. візантійські золоті монети, карбовані в XI–XIII ст.

Ключові слова: Русь, Візантія, Болгарія, Золота Орда, нумізматики, монети, карбування, грошовий обіг, монетні скарби.

При вивченні складних і малознаних проблем української минувшини дослідники неодноразово зверталися до так званих «Уривків Бенешевича з історії руської церкви XIV ст.». Це – записи грецькою мовою, які містяться у складі Ватиканського грецького збірника XIV ст. М.Д.Присьолков і М.Р.Фасмер відносили їх до канцелярії митрополита Феогноста (1328–1353 рр.)¹. У коротких нотатках про реєстри й надходження речей та грошових сум із різних міст Східної Європи, окремих осіб, пояснення природи божественної Трійці, уривках із послань апостола Павла, записах про хрещення болгар і Русі тощо насамперед привертають увагу імена князів та географічні назви. Багатьох дослідників особливо зацікавив запис: «Дал Федор брат Гедимина сребрянних кавкиев два»².

Але не менш цікавими й дуже інформативними виступають згадки про грошові одиниці. Так, у записах згадуються золоті та срібні «соми» – «сауми», золоті й срібні «кавкії». Слово «ооріа», із посиланням на О.К.Маркова, видавці документа пов'язували із запозиченням з арабської – араби, татари у середині XIV ст. називали так руські шестикутні срібні гривни вагою 36 золотників. У перекладі соми названо гривнами. Золоті «ооріа» – руські золоті гривни,

* Козубовський Георгій Анатолійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАНУ, відділ археології Києва

¹ Присьолков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н.Бенешевича по истории русской церкви XIV в. // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Т.21. – Кн.1. – Петроград, 1916. – С.48–70.

² Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. – Москва, 1959. – С.321; Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С.29–30; Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середині XVI ст. – К., 1996. – С.62; Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С.46–50.

у формі паличок. Слово «каукіа» означало золоті та срібні вгнуті (скіфатні) візантійські монети XI–XIV ст., що нагадували ківш або блюдце³.

«Следующие (вещи) находятся в руках Иакова после смерти митрополита: гривенъ золотыхъ три; у Г...ія серебряныхъ гривенъ 136... Кавкіевъ 28 (золотыхъ), а серебряныхъ 6... Сказаль Рославъ, что князь Муромскій Ярославъ должень 15 гривенъ. [...]

В Субботу Православія служилъ литургію Харалампій и рукоположилъ священника и дьякона и взялъ два сомія (гривны) [...]

Федоръ монахъ от Москвы 20 гривенъ, отъ Костромы 20 гривенъ, от Малаго Онуграда (Новгорода) 20 гривенъ, от Галича 10 гривенъ [...] Владичко взял от местечка Стольска 30 гривенъ. Держить в Козельске Андрей 15 гривенъ митрополита [...] Даль Федоръ братъ Гедимина серебряныхъ кавкіевъ два; отъ Александра князя серебряный кавкій; Князь Друцка Михайлъ – серебряный кавкій [...] Георгій Сугдаецъ – один кавкій. Епископъ – кавкій (одинъ). Принесъ Артемій два кавкія и одну гривну. Монахъ Антоній – одинъ кавкій. Отъ Москвы два кавкія (?) и одинъ (отъ) Кос(тро)мы (?). В Переяславле дали три кавкія, в Юрьеве два кавкія. Во Владимире княгиня – два кавкія. Другой бояринъ – два кавкія»⁴.

Загалом згадується про великі суми: надходження та борги князів, церковних феодалів, монахів, можливо купців (Георгій Сугдаецъ): 3 золотих зливки, 136 – срібних, 133 – без зазначення металу (ймовірно срібних), 28 золотих кавкіїв, 11 – срібних, 16 – без уточнення металу. На це джерело звернув увагу ще В.Т.Пашуто, допускаючи що йшлося про підвладні й непідвладні Литві землі⁵.

Подана в тексті назва злиwkів – «саум» – характерна для земель у складі Золотої Орди та італійських колоній. Арабський граматичний трактат XIV ст., присвячений тюркській мові, знає слово «сом» у значенні «зливок» (срібла)⁶. Термін «somo» («sommo») у значенні міри ваги зустрічається в італійських документах XI ст. Дослідники наводять різні вагові параметри для злиwkів післямонгольського часу. Татарські золотоординські сауми (191–200 г) відрізняються від соммо Кафи (213,3 – 218,911 г), Тани (197–198, 204–207 г), Судака (202,5 г), Трапезунда (204,756 г)⁷. У 1333 р. вага татарського саума визначалася

³ Присёлков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н.Бенешевича... – С.51–52.

⁴ Там же. – С.50, 58–59.

⁵ Пашуто В.Т. Образование Литовского государства... – С.321.

⁶ Див.: Крамаровский М. Клад серебряных платёжных слитков из Старого Крыма и золотоордынские сумы // Сообщения Государственного Эрмитажа. – Вып. XLV. – Ленинград, 1980. – С.69.

⁷ Schilbach E. Byzantinische Metrologie. – München, 1970. – S.192; Фёдоров-Давыдов Г.А. Денежно-весовые единицы Таны в начале XIV в. (По данным Франческо Пеголотти) // Советская археология. – 1958. – №3. – С.68–70; Его же. Денежное дело Золотой Орды. – Москва, 2003. – С.69; Крамаровский М. Клад серебряных платёжных слитков... – С.68–72; Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. – Москва, 1983. – С.84; Еманов А.Г. Sommo di Caffa XIII–XV вв. // XI Всероссийская нумизматическая конференция: Тезисы докладов и сообщений. – Санкт-Петербург, 2003. – С.129–130; Слепова Т.И. Экономические связи Венеции и Крыма в XIII–XV ст. по нумизматическим данным (из музейных коллекций Эрмитажа, Одессы и Крыма) // Могилянські читання: 2006. – К., 2007. – С.202; Огуй О. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині: Молдавський період. – Ч.1: 1370–1475. – Чернівці, 2009. – С.118–119.

в 5 магрибських унцій (195,3 г)⁸. А згідно з постановою сенату Венеціанської республіки від 1322 р., вага зливка для причорноморської торгівлі мала становити 198 г⁹. Привертає увагу думка, що човникоподібні «татарські» зливки – це результат переплавки зібраного татарами в Русі срібла¹⁰.

Оскільки в нотатках ідеться про надходження з руських земель, певно, маються на увазі «новгородські зливки з горбатою спинкою» вагою 189–212 г, а також половинки гривен і човникоподібні «татарські» зливки¹¹. Саме такі зустрічаються у східноєвропейських скарбах разом із золотоординськими монетами XIV ст.¹²

У сучасних дослідженнях вага зливка північно-східної периферії Русі визначається в 196–205 г до 1380 р. і 182–190 г – після¹³. На Волині разом із празькими грошами XIV ст. трапляються зливки вагою 194–211 г¹⁴, на Київщині вкупі з монетами Володимира Ольгердовича (1362–1394 рр.), золотоординськими диргемами, а також обрізаними празькими грошами відомі половинки злиwkів вагою 86, 78–87, 89–90, 92–101,01 г¹⁵. У смоленському скарбі три половинки злиwkів вагою 84,24, 85,53, 89,57 г містилися серед 411 празьких грошів Вацлава II (1300–1305 рр.)¹⁶ – це найдавніша східна знахідка їх разом зі зливками.

Значна різниця у вазі гривен одного типу, напевно, може пов'язуватися з хронологічними та якісними змінами відповідних обігових монет – головного джерела для монетних злиwkів. Серед майже 3000 монет XIV–XV ст., зафіксованих Г.О.Федоровим-Давидовим у джучидських скарбах, присутні приблизно 120 сумів зливками і їх половинками¹⁷. Золоті зливки, які знаходять у вигляді «паличок», часто обрубаних, зазвичай датують домонгольським часом¹⁸. Але писемні джерела засвідчують, що їх виготовляли й у післямонгольській період. Так, 1288 р. волинський князь Володимир Василькович перелив на зливки золоті, срібні коштовності й посуд¹⁹.

⁸ Крамаровский М. Клад серебряных платёжных слитков... – С.69.

⁹ Хан Н.А. Внутренние и внешние деньги государств Восточной Европы XIV в. // Журнал экономической теории. – 2007. – №3. – С.126–141.

¹⁰ Спасский И.Г. Русская монетная система. – Ленинград, 1970. – С.71.

¹¹ Янушкина (Глазунова) Е.В. Рязанские клады со слитками // Нумизматика в историческом музее. – Москва, 2001. – С.136–138.

¹² Ильин А.А. Топография кладов серебряных и золотых слитков. – Петроград, 1921. – С.18 (№30), 21 (№53), 29 (№107), 32 (№131), 45 (№193, 196), 50 (№211, 213); Сотникова М.П., Спасский И.Г. Русские клады слитков и монет в Эрмитаже. – Ленинград, 1979. – С.58 (№34), 59 (№40), 60 (№49), 61 (№55).

¹³ Кользин А.М. Торговля древней Москвы. – Москва, 2001. – С.148; Пономарёв А.Л. Русский рубль и татарский сум в системе мер средневековья // Научный Татарстан: гуманитарные науки. – Вып.2. – Казань, 2001. – С.175–186.

¹⁴ Сиверс А.А. Топография кладов с празькими грошами. – Петроград, 1922. – С.12–13 (№14, 21).

¹⁵ Bauer N. Die Silber- und Coldbarren des russischen Mittelalters // Numismatische Zeitschrift. – 1931. – Bd.6. – S.79 (№176); Зразюк З.А., Хромов К.К. Борщевский клад // Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. – К., 2007. – С.110.

¹⁶ Bauer N. Die Silber- und Coldbarren des russischen Mittelalters. – S.78 (№170); Сиверс А.А. Топография кладов... – С.26 (№80).

¹⁷ Пономарёв А.Л. Деньги Золотой Орды и Трапезундской империи. – Москва, 2002. – С.112.

¹⁸ Янушкина (Глазунова) Е.В. Рязанские клады со слитками. – С.129.

¹⁹ Галицько-Волинський літопис: Дослідження: Текст: Коментар / За ред. чл.-кор. НАН України М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.147, 348.

Східні джерела свідчать, що після походів Тамерлана у його воїнів були не тільки срібні, але й золоті зливки²⁰. Згадка про човникоподібну форму половинки золотої гривни із с. Черниця Остерського повіту Чернігівської губернії може вказувати на золотоординський час²¹. Золоті зливки різної ваги добре відомі в XIV ст. у Західній і Центральній Європі. Припускають, що зливки із Лімбурга вагою 350,6 г перелито із золотих монет²².

На таке явище звертається увага і при аналізі срібних монет та зливок²³. Паличкоподібний зливки вагою 17,22 г, знайдений біля с. Турово Серпуховського району Московської області містив 74,17% золота і 19,34% срібла²⁴. Така значна частка срібла могла бути результатом переливки електрових та різночасових золотих монет.

Крім срібних і золотих гривен у східноєвропейських знахідках і музейних колекціях відомі й мідні, подібні за формою до виробів київського та новгородського типів, а також їх фракції. Такі гривни датуються XIII – першою половиною XIV ст.²⁵ Зокрема, виявлена у Твері мідна гривня київського типу вагою 127,24 г походить із культурного шару, датованого за дендродатою 1311–1330 рр.²⁶ В історіографії висловлювалися різні погляди на природу мідних гривен: тогочасні підробки, еталони для зважування справжніх гривен, пробні відливки, гроші²⁷.

І золоті, і мідні гривни можуть пов'язуватися з основними монетними номіналами Візантії та країн, що наслідували їх, а з другої половини XIII ст. – джучидськими монетами. У зв'язку з цим привертає увагу наявність невеликої кількості срібла в мідних зливках із Національного музею історії України²⁸. Незначні срібні домішки фіксується в білонних монетах Візантії XI–XII ст.²⁹ Мідні зливки відомі в одних комплексах із мідними та срібними золотоординськими монетами³⁰. Про те, що монети переливали у зливки, може свідчити знахідка з болгарського Тирнова. При археологічних дослідженнях тут було

²⁰ Ильин А.А. Топография кладов серебряных и золотых слитков. – С.7.

²¹ Там же. – С.16 (№18).

²² Kiersnowski R. Złoto na rynku Polskim w XIII–XIV w. // Wiadomości Numizmatyczne. – 1972. – R.XVI. – Z.3. – S.136–137.

²³ Потин В.М. Причины прекращения притока западноевропейских монет на Русь в XII в. // Международные связи России до XVII в. – Москва, 1961. – С.98.

²⁴ Селезнёв А.Б. Золотой слиток с древнерусского поселения у с. Турово // XIII Всероссийская нумизматическая конференция: Москва, 11–15 апреля 2005 г.: Тезисы докладов и сообщений. – Москва, 2005. – С.102–103.

²⁵ Ильин А.А. Топография кладов серебряных и золотых слитков. – С.27 (№93); Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья: Домонгольский период. – Москва, 1956. – С.17.

²⁶ Сотникова М.И. Древняя подделка древнерусского денежного слитка XII–XIII вв. // Тверской кремль: Комплексное археологическое источниковедение. – Санкт-Петербург, 2001. – С.217–220.

²⁷ Ильин А.А. Топография кладов серебряных и золотых слитков. – С.33 (№132); Пиворович В.Б. Монети і скарби півдня України. – Херсон, 2008. – С.57, 59; Козубовский Г.А. О медных гривнах // XIII Всероссийская нумизматическая конференция... – С.103–104.

²⁸ Зоценко В.Н. Историко-экономические связи Киева с Юго-Восточной Прибалтикой в IX – начале XIII вв.: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1984. – С.137–138, 315–316.

²⁹ Morrison C. Catalogue des monnaies Byzantines de la Bibliothegue Nationale. – Vol.II. – Paris, 1970. – P.670, 703; Hendy M.F. Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection. – Vol.IV. – Part 1. – Washington, 1999. – P.45.

³⁰ Ильин А.А. Топография кладов серебряных и золотых слитков. – С.27; Пиворович В.Б. Монети і скарби півдня України. – С.35, 46, 57, 60.

виявлено два зливка з напіврозплавленими мідними болгарськими імітаціями середини XIV ст.³¹

На особливу увагу заслуговують вгнуті, мисочкоподібні монети, форма яких, очевидно, обумовлювалася технікою карбування. Відповідними були й назви: гр. «καυκίον», лат. «concauus», англ., фр. «concaue» (тобто «вгнутий»). У XIX ст. в нумізматиці літературі використовується термін «скіфатні», відомий ще в XI ст. Масове карбування таких монет характерне, насамперед, для Візантії, де їх називали по-іншому – «трахея». Такі монети випускалися ще в першій половині XI ст., але масове поширення їх почалося за імператора Алексія I Комніна (1081–1118 рр.) та його наступників. Монети, що карбувалися з кінця XI до середини XIV ст., могли бути золотими, електровими (срібними) й білонними (мідними). Після падіння Візантії подібні монети карбувалися в Нікеї, Салоніках, Епірі, а в XII–XIV ст. – і в Європі, зокрема в Угорщині, Німеччині, Італії, Болгарії³².

За грошовою реформою 1092 р. візантійського імператора Алексія I Комніна основним номіналом став новий золотий вгнутий солід – «номізма гіперперон» вагою 4,3–4,4 г і пробом 20–21 каратів (833,3 – 875%). У джерелах часто називався за скороченою формою – «перпер». Крім золотих карбувалися електрові («το τραχη ασπρο») – білі вгнуті монети (трахи – у формі чашки, аспрон – із гр. «білий») та білонні трахеї. У документах кінця XI ст. такі монети називали «новими трахеями», «новими вгнутими»³³. «Біла вгнута номізма» зафіксована у джерелах під 1104 р. як означення електрових монет³⁴.

Такі монети білого кольору з золотистим блиском, вартістю 1/3 золотого гіперперона, мали 5–8 каратів золота. Поступово вони втрачали золоту складову до 2,5–3 каратів, а наприкінці XII ст. перетворилися на срібні³⁵. Окремі вгнуті монети цього номіналу, що наслідували візантійським, також містили невеличку домішку золота, але впродовж XIII ст. і вони перетворилися на суто срібні³⁶. Білонні монети, що в кінці XI – у XII ст. містили 6–2% срібла, у XIII ст. повністю втратили срібну частину³⁷.

³¹ Дочев К. Монети и парично обръщение в Търново XII–XIV в. – Велико Търново, 1992. – С.126–127.

³² Schrötter F. Wörterbuch Der Münzkunde. – Berlin, 1970. – S.286, 302, 615–616, 619; Grierson Ph. Byzantine coins. – University of California Press, 1982. – P.10–13, 91, 195, 224–225, 345; Hendy M.F. Studies in the Byzantine Monetary Economy C. 300–1450. – Cambridge, 1985. – P.510; Salamon M. Mennictwo bizantyńskie. – Kraków, 1987. – S.259, 342–343; Потин В.М. Клады. Монеты. Коллекции. – Санкт-Петербург, 1998. – С.162; Харитонов Х. Стари мерки теглилки и монети в България (VII–XX). – Велико Търново, 2004. – С.109, 188; Kiersnowski R. Wielka reforma monetarna XIII–XIV w. – Cz.1. – Warszawa, 1964. – S.60; Слепова Т.И. Развитие монетной чеканки в Северной Италии в XII–XV вв. // Экономика, политика и культура в свете нумизматики. – Ленинград, 1982. – С.102; Wroth W. Western provincial Byzantine coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards and of the empires of Thessalonica, Nicaea and Trebizond in the British Museum. – Chicago, 1966. – P.IXIX–XCIV, 193–310.

³³ Авдев С. Монетната система в Средновековна България през XIII–XIV в. – София, 2005. – С.17; Цанкова-Петкова Г. За аграрните отношения в средновековна България XI–XIII в. – София, 1966. – С.177–190.

³⁴ Hendy M.F. Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081–1261. – Washington, 1969. – P.30.

³⁵ Hendy M.F. Catalogue of the byzantine coins... – Vol.IV. – Part 1. – P.44; Харитонов Х. Стари мерки теглилки и монети... – С.206–207; Kiersnowski R. Wielka reforma monetarna XIII–XIV w. – S.46–47.

³⁶ Salamon M. Mennictwo bizantyńskie. – S.308.

³⁷ Ibid. – S.260–261, 278, 282.

Привертає увагу надзвичайно мала кількість знахідок у Східній Європі срібних скіфатних візантійських монет за доволі значного виявлення мідних і золотих. На території України зафіксовано чимало мідних (білонних) скіфатних візантійських монет, які здебільшого датуються домонгольським часом: Галич, Чорнівське городище на Буковині та ін. До цієї групи належать і знахідки латинських наслідувань візантійських монет, які карбувалися в Латинській імперії впродовж 1204–1224 рр. Виготовлені з міді, такі монети відзначалися меншими розмірами, грубістю та схематичністю зображень. Можливо, до таких пам'яток належать скіфатні монети із с. Городище Шепетівського району Хмельницької області, Роденя, Воїна, с. Крутилів на Тернопільщині³⁸.

Золоті візантійські монети, зафіксовані у скарбових комплексах разом із місцевими монетами та гривнями, були добре відомими в Русі. Саме з візантійськими монетами пов'язується започаткування руського карбування³⁹. В історіографії закріпилася думка, що з XII ст. надходження золотої монети скорочується, а на рубежі XII–XIII ст. майже повністю припиняється. Це пов'язувалося з падінням Константинополя в 1204 р. і переміщенням основних торговельних шляхів на захід⁴⁰.

Дійсно, значне скорочення монетного виробництва, погіршення якості монет, наслідки монгольського панування у значній мірі підірвали надходження монетарних металів. Але ці ж фактори значно посилювали можливості використання старих монетарних запасів. Золоті та срібні монети зберігають своє значення як повноцінні й часто єдині засоби розрахунку довгий час після їх випуску. Особливо це актуально для Східної Європи другої половини XIII – першої половини XIV ст., періоду, який чимало дослідників називають «безмонетним»⁴¹. Навіть у країнах зі сталим видобутком дорогоцінних металів та власним монетним виробництвом старі монети зберігаються в обігу і відкладаються у скарбах через багато десятиліть і століть після свого карбування. Наприклад, у балканських скарбах кінця XIII – першої половини XIV ст. значний відсоток становлять саме срібні монети першої половини XIII ст.⁴² Ще довший період між часом карбування й датуванням знахідок фіксується для золотих монет.

Карбування золотої монети в Європі, що розпочалося в XIII ст., ще не могло задовольнити потреби східноєвропейських міст і феодалів, хоча перші датовані знахідки таких монет і датуються рубежом XIII–XIV ст.⁴³ За постійного

³⁸ Пивоваров С. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці, 2006. – С.154–155.

³⁹ Кротокин В.В. Клады византийских монет на территории СССР // Археология СССР: Свод археологических источников. – Вып.Е 4-4. – 1962. – С.31 (№148, 150, 158), 32 (№160, 166, 167), 37 (№274, 284), 38 (№298); Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С.39; Зоценко В.Н. Византийская монета в Среднем Поднепровье // Южная Русь и Византия: Сб. науч. тр. – К., 1991. – С.57–79.

⁴⁰ Кротокин В.В. Клады византийских монет... – С.14; Котляр М.Ф. Грошовий обіг... – С.48; Столярик Е.С. Очерки монетного обращения Северо-Западного Причерноморья в позднеримское и византийское время (конец III – XIII вв.). – К., 1992. – С.75.

⁴¹ Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья: Домонгольский период. – С.182–184; Котляр М.Ф. Грошовий обіг... – С.47–48, 63.

⁴² Metcalf D.M. Coinage in the Balkans, 820–1355. – Thessaloniki, 1965. – P.209.

⁴³ Слепова Т.И. Экономические связи Венеции и Крыма... – С.202.

зростання загальної кількості золотої європейської монети у Східній Європі, тут її розповсюдження фіксується значно пізніше⁴⁴. Доволі пізно з'являються згадки про європейські золоті монети й на українських землях. У Львівський гродський книзі 1380-х рр. золоті флорини згадуються лише один раз⁴⁵. У сусідній Молдавії перші писемні свідчення про використання золотих європейських монет належать до XV ст.⁴⁶ Часовий розрив між датою появи відомостей про золоті монети в Європі в писемних джерелах і датуванням скарбів із такими монетами становить від 50 до 100 років: Франція – 1265–1330 рр., Австрія – 1283–1350 рр., Данія – 1298/1300–1380/1400 рр., Чехія – 1300–1350 рр., Німеччина – 1300–1340 рр., Польща – початок XIV ст. – 1350 рр.⁴⁷

Верхню межу обігу візантійських скіфатних монет та їх наслідувань у Східній Європі датують домонгольським часом⁴⁸. Але, якщо це може бути справедливим для мідних і білонних монет, то монетарне срібло й золото, безумовно, використовувалися на західних землях Золотої Орди ще довгий час після їх випуску.

Утім, мідні візантійські монети надходили й у післямонгольські часи. Вироби карбівень Андроніка II (1282–1328 рр.) і Михаїла IX (1295–1320 рр.), Андроніка III (1328–1341 рр.) походять з археологічних об'єктів та випадкових знахідок Тани, Азака, Херсонеса⁴⁹, що свідчить про використання таких монет у XIV ст. Із золотими перперами Михаїла VIII (1261–1282 рр.) пов'язується випуск у Північному Причорномор'ї срібних золотоординських монет – «барикатів» хана Берке (1257–1267 рр.). І саме перпер міг бути «алтуном» («золотим»), присутнім у легенді монет одного з типів («12 цих (монет) за алтун»). Назва «барикат» зафіксована в міжнародних договорах і приватних контрактах західноєвропейського походження за 1281–1341 рр. та пов'язується з монгольським словом «barīku», що означало виплати й надходження до скарбниці⁵⁰.

Знахідки в Подунав'ї та Причорномор'ї свідчать про активне використання золотих скіфатних візантійських монет та їх наслідувань⁵¹. У кургані зі Слов'яно-Сербки на Одещині скіфатну візантійську золоту монету Іоанна Комніна (1113–1143 рр.) виявлено разом з уламком диргема хана Токти (1290–1312 рр.)⁵². У Миколаєві в 1914 р. було відкрито скарб – три посудини із

⁴⁴ Потин В.М. Золотые западные монеты на территории Русского государства XIV–XVII вв. // Русская нумизматика XIV–XVII вв. – Ленинград, 1979. – С.18–19.

⁴⁵ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1981. – С.22, 26.

⁴⁶ Нудельман А.А. Золотые монеты в денежном обращении Молдовы // Археологические исследования в Старом Орхее. – Кишинёв, 1991. – С.130; Огуй О. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань... – С.173–179.

⁴⁷ Потин В.М. Золотые западные монеты... – С.10.

⁴⁸ Кропоткин В.В. Клады византийских монет... – С.14; Столярик Е.С. Очерки монетного обращения... – С.75.

⁴⁹ Фомичёв Н.М. Новые находки медных византийских и западных монет XIV в. в Азове // IX Всероссийская нумизматическая конференция: Тезисы докладов и сообщений. – Санкт-Петербург, 2001. – С.40–41; Алексеевко Н.А. Комплекс позднесредневековых монет из окрестностей Севастополя как индикатор широких контактов на юго-западе Крыма // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2013. – С.29.

⁵⁰ Пономарёв А.Л. Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII–XV вв.: Автореф. дисс. ... д-ра ист. н. – Москва, 2010. – С.24.

⁵¹ Preda C. Circulația monedelor Bizantine în regiunea Carpato-Dunăreana // Studii și cercetări de istorie veche. – 1972. – Т.23. – №3. – Р.400–406.

⁵² Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. – К., 1951. – С.36 (№42), 78.

золотими й срібними монетами XII–XIV ст. 4 срібних монети Токти вкупі з візантійськими монетами знайшли в кургані в Тирасполі⁵³. Золотий гіперперон Іоанна III Дуки (1222–1254 рр.) з Алустона виявлено у шарі пожежі останньої чверті XIII ст. (очевидно 1278 р.). Нікейський гіперперон Теодора II (1254–1258 рр.) походить з часу загибелі Ескі-Кермена (остання чверть XIII ст.)⁵⁴. Скарб, що складався з 21 золотої монети, пов'язується з нападом ординців на Судак у 1320-х рр.: 1 – Михаїла VIII (1261–1282 рр.), 2 – Андроніка II (1282–1295 рр.) та 18 монет – Андроніка II й Михаїла IX⁵⁵.

Можливо, саме подібні «кавкії» й були в різних осіб, згаданих в «Уривках Бенешевича...». Зокрема, у Георгія Сугдайця⁵⁶. Скоріше за все, ця людина представляла потужну спільноту «гостей-сурожан», які торгували від Сурожа (Сугдеї) та через Сурож. Наприкінці XIII ст. у цьому місті перебував митрополит, який опікувався місцевою єпархією. Попри значні руйнування через ординські напади 1298, 1322, 1327, 1338 рр., Сурож зберігав своє значення центру міжнародної торгівлі. У Володимирі на Волині «сурожани» згадуються наприкінці XIII ст. «Московські сурожани» вже в XIV ст. визначилися як найвищий прошарок міського купецтва. Саме з «сурожанами» окремі князі пов'язували вирішення важливих фінансових питань⁵⁷.

Надзвичайно цікавим видається скарб з Узунбаїр у Добруджі, датування якого пов'язується з походом ординців 1335 р. Він містить 195 золотих гіперперонів, карбованих за Іоанна III Ватаца (1222–1254 рр.; 175 монет), Теодора II Ласкаріса (1254–1258 рр.; 4), Андроніка II (1282–1295 рр.; 4), Андроніка II з Михаїлом IX (1295–1320 рр.; 2), Андроніка II з Андроніком III (1325–1327 рр.; 4), Андроніка II з Михаїлом IX чи Андроніком III (6), 23440 золотоординських монет Туда-Менгу (1280–1287 рр.), Тула-Буґи (1287–1289 рр.) і Токти (1290–1312 рр.), фрагментів та імітацій, а також 1 монета Ноґая (1280–1300 рр.), 92 паличкоподібних та 11 зливків неправильної форми вагою 172–219 г, прикраси⁵⁸. 4 золотих візантійських гіперперона разом із 52 золотоординськими диргемами останніх десятиліть XIII ст. (1296–1297 рр.) та їх наслідуваннями опинилися в одному скарбовому комплексі у Прежешті (Молдавія)⁵⁹. Абсолютне переважання гіперперонів першої половини XIII ст. у скарбах 1330-х рр. на

⁵³ Фёдоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. – Вып. 1. – Москва, 1960. – С.94–192.

⁵⁴ Мыц В.Л., Адаксина С.Б. Находки золотых византийских монет из Алустона // Stratum Plus. – 1996. – №6. – С.125–127.

⁵⁵ Фронджуло М.А. Раскопки в Судаке // Феодальная Таврика: Материалы по истории и археологии Крыма. – К., 1974. – С.147.

⁵⁶ Присёлков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н.Бенешевича... – С.50, 58–59.

⁵⁷ Секиринский С. Очерки истории Сурожа. – Симферополь, 1955. – С.6, 21–29; Прохоров Г.М. Повесть о Митяе. – Ленинград, 1978. – С.32–33, 35.

⁵⁸ Piescu O., Simon G. Le Grand trésor de monnaies et lingots des XIII e et XIV e siècles trouvé en Dobroudja septentrionale mone préliminaire // Revue des Études Sud-Est Européennes. – 1964. – Т.П. – №1/2. – P.218–228; Авдев С. Монетната система в Средневековна България... – С.96; Крамаровский М. Клад серебряных платёжных слитков... – С.71.

⁵⁹ Травкин С.Н. Поступление иноземных монет на территорию Юго-Восточной Европы в XIII – первой половине XVII вв. // Stratum Plus. – 2001–2002. – №6. – С.271 (№8); Boldureanu A. A treasure of Tartar silver ingots discovered at Orheiul vechi poklad tatarskykh striebornych zliatkov objaveny pri Orheul Vechi // Iconography of money in Central and East Europe: International numismatic symposium – lecture summaries, Humenne, 13–16.9.2007. – P.46.

західних кордонах Золотої Орди – приклад пріоритетного накопичення саме старих монет.

Поширений погляд про карбування наслідувань гіперперів Іоанна III Ватаца в Болгарії середини XIV ст.⁶⁰ може бути також підтвердженням активного використання монет першої половини XIII ст. у золотоординський час. Сучасні дослідники звертають увагу на значну долю монет Іоанна III Ватаца та Андроніка III (1328–1341 рр.) у грошовому обігу Болгарії 1330–1360-х рр.⁶¹

Усього в Південно-Східній Європі зафіксовано 10 комплексів із золотими візантійськими монетами XIII–XIV ст. Основою для розповсюдження візантійських монет на північ від Чорного моря могли бути вікові традиції економічних і культурних зв'язків населення цих земель з імперією. Найбільш вірогідними шляхами надходження візантійських монет у післямонгольський час вважаються сухопутні маршрути через Балканський півострів та чорноморська торгівля⁶². До цього слід додати, що впродовж багатьох століть візантійські золоті монети слугували чи не єдиним джерелом монетарного металу для Східної Європи, де не було золотих рудників. Так, на час монгольського наступу в Русі існував чималий запас візантійського золота – важливий і чи не єдиний резерв монетного металу. Багато знахідок із золотими й срібними візантійськими монетами домонгольського часу може датуватися другою половиною XIII–XIV ст. Тож можна повністю погодитися з думкою, що відомі знахідки золотих монет – це лише незначна їх частина⁶³.

Довгому життю золотих візантійських монет, очевидно, сприяли й запозичені руськими князями традиції константинопольського двору, де їх використовували під час почесних церемоній, вінчань тощо. Із візантійськими взірцями пов'язується монетний тип часів царя Олексія Михайловича (1645–1676 рр.)⁶⁴. Мисочкоподібну форму мали частина золотих і срібних (позолочених) жалуваних монет – військових нагород у Московії⁶⁵.

Уже для періоду Русі фіксується тісний зв'язок із грошовим обігом на території Візантії: використання золотих і мідних візантійських монет за малої кількості срібних. Таке співвідношення характерне саме для візантійського грошового обігу періоду середньовіччя⁶⁶. Із часом у Візантії відбулося скорочення виробництва срібних вгнутих монет, а вироби карбівень Михаїла VIII Палеолога 1261–1282 рр. стали останніми масовими монетами цього типу. У 1290-х рр. їх випуск узагалі припиняється⁶⁷. Нові срібні, уже «рівні монети» – «basilikony», що з'явилися в Константинополі в 1294–1304 рр. за зразком

⁶⁰ Авдев С. Монетната система в Средновековна България... – С.67.

⁶¹ Дочев К. Монети и парично обръщение... – С.184.

⁶² Травкин С.Н. Поступление иноземных монет... – С.241–242.

⁶³ Спаский И.Г. «Византийский» золотой царя Алексея Михайловича // Византийский временник. – 1982. – №43. – С.198.

⁶⁴ Спаский И.Г. «Византийский» золотой царя Алексея Михайловича. – С.195; *Его же*. Монетное и монетовидное золото в Московском государстве и первые золотые Ивана III // Вспомогательные исторические дисциплины. – 1976. – №VIII. – С.128–129.

⁶⁵ Спаский И.Г. «Золотые» – воинские награды в допетровской Руси // *Его же*. Русское золото: Сборник избранных статей. – Санкт-Петербург, 2013. – С.223–224, 234.

⁶⁶ Зоценко В.М. Византийская монета... – С.72–73.

⁶⁷ Salamon M. Mennictwo bizantyńskie. – S.320–321.

венеціанських матапанів (грошів)⁶⁸, практично не відклалися у східноєвропейських знахідках.

Із часом якість візантійських золотих монет погіршувалася. Запроваджені 1092 р. Алексієм I Комніним золоті гіперперони мали вагу 4,45–4,5 г і пробу 20–21 каратів (833,3–875/1000). За Іоанна III Ватаца й Теодора II Ласкареса вони вже мали 16–18 каратів (666,6 – 750/1000), Андроніка II Палеолога – 14 (583,3/1000), Іоанна V Палеолога – 11 (458,3/1000), Андроніка II та Михаїла IX, Андроніка II й Андроніка III – від 7 до 10 каратів (291–416/1000). Одночасно знижувалася вага монет. У період другого правління Іоанна V Палеолога (1354–1376 рр.) карбування вгнутих гіперперонів припинилося⁶⁹. Серед перперів Андроніка II виділяють групи з пробую 13 (541,6/1000), 11 (458,3/1000), 8,5 (354/1000) каратів. Зафіксовано монети, що містили зовсім незначну частку золота: 285/1000, 242/1000, 183/1000⁷⁰. Аналіз металу гіперперонів Андроніка II й Михаїла IX, карбованих у 1295–1320 рр., підтверджує значне погіршення їх якості (до 20%). Серед монет фіксувалися екземпляри, що виглядали як срібні⁷¹. Таким чином, у першій половині XIV ст. візантійські гіперперони візуально могли визнаватися як за золоті, так і за срібні.

У «Практиці торгівлі» Франческо Пеголотті (1330-ті рр.) згадується 12 груп перперів, які добре корелюються з реальними золотими монетами XIII – початку XIV ст. Список починається з «перперів жовтуватого золота» у 18 каратів, які ототожнюються з якісними монетами Теодора I Ласкариса або Іоанна III Ватаца, і закінчується «останніми перперами» в 11 каратів Андроніка II й Андроніка III, Андроніка III та Іоанна й Анни Савойської чи Іоанна V та Іоанна VI⁷². Значна увага Ф.Пеголотті до старих монет XIII ст.⁷³ може свідчити про їх значну кількість у 1330-х рр., а також наявністю їх описів у його попередників. Певно, не всі так добре вміли розрізняти перпери так, як Ф.Пеголотті. І для різних регіонів, де використовувалися вгнуті монети, визначальними ознаками могли бути колір металу та форма грошей.

Значне скорочення карбування й надходження візантійських срібних і мідних монет у XIII ст. частково компенсувало поширення срібної трапезундської монети. Вироби карбівень Іоанна I (1235–1238 рр.), Мануїла I (1238–1263 рр.), Іоанна II (1280–1297 рр.), Теодори (1285 р.), Алексія II (1297–1330 рр.) та Василя (1332–1340 рр.) доволі часто зустрічаються на території Кавказу, Криму,

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ *Hendy H.E.* Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081–1261. – P.247, 250, 255–256; *Дочев К.* Монети и парично обръщение... – С.128–129; *Авдев С.* Монетната система в Средневековна България... – С.35–40.

⁷⁰ *Пономарёв А.Л.* Кризис, которого не было: денежно-финансовая система Византии в конце XIII – середине XIV вв. // *Византийский временник.* – 2009. – № 68. – С.24.

⁷¹ *Майер Т.* Стоимость монгольских медных монет в Северном Причерноморье около 1300 г. н.э. // *Труды I Международной нумизматической конференции «Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII–XV вв.»*, Саратов, 17–21 сентября 2001 г. – Москва, 2005. – С.54.

⁷² *Pegolotti F.B.* La Pratica della mercatura / Ed A.Ewance. – Cambridge, Mass., 1936. – P.250–251, 289.

⁷³ *Пономарёв А.Л.* Кризис, которого не было: денежно-финансовая система Византии в конце XIII – середине XIV вв. // *Византийский временник.* – 2008. – №67. – С.21; *Pegolotti F.B.* La Pratica della mercatura. – P.250–251, 289; *Авдев С.* Монетната система в Средневековна България... – С.36–37.

Болгарії⁷⁴. Натомість карбування часів Ірини Палеолог (1340–1341 рр.), Анни (1341–1342 рр.), Іоанна III (1342–1344 рр.), Михайла (1344–1349 рр.), Алексія III (1349–1390 рр.) представлено значно скромніше⁷⁵. У Закавказзі трапезундські монети зустрічаються у складі великих скарбів пізніших часів, навіть XV ст.⁷⁶ На Криму зафіксовано понад 200 знахідок таких монет. Причому найбільша їх кількість із 1343–1350 рр., коли Джанібек воював проти генуезьких міст на півострові⁷⁷. Окремі мідні трапезундські монети походять із золотоординських пам'яток Херсонщини. Так, одну з монет, очевидно Василя, знайдено разом із золотоординськими на околиці с. Велика Кардашинка Цюрупинського району Херсонської області⁷⁸. Вірогідно, до першої половини XIV ст. відноситься рідкісна, як для цієї території, знахідка срібної монети Трапезундської імперії у Кременці на Волині⁷⁹. Вона належить до типу Іоанна II, із шестикутною зіркою⁸⁰. Якщо абсолютна більшість трапезундських монет були рівними, то окремі серії за зразком візантійських мали вгнуту форму⁸¹ й могли розглядатися як «кавкії». Не виключено, що потраплянню такої монети до Кременця могли посприяти метрологічні міркування, адже вага відомих трапезундських аспрів Іоанна II коливалася від 2,10 до 3,43 г за діаметру 20–25 мм⁸², що доволі часто зустрічається серед цілих та обрізаних празьких грошів Яна I Люксембурзького (1310–1346 рр.) й Карла I (1346–1378 рр.) – основних грошових одиниць на Волині в той час. Із Луцька походить поодиноким знахідка мідної візантійської монети Іоанна VI Кантакузіна (1341–1355 рр.)⁸³. Усе це свідчить про можливість і реальне надходження монет візантійського кола на Волинь у першій половині – середині XIV ст., причому обидва екземпляри можуть вказувати на ординські володіння у Східній Європі.

Наведені в «Уривках Бенешевича...» назви грошових одиниць відтворюють стан грошового господарства найвищого соціального прошарку. Тож можемо припускати, що у князів та вищих ієрархів XIV ст. зберігалися золоті й електрові монети Візантійської імперії XI–XIII ст. та їх наслідування XIII–XIV ст. Але використовувалися й нові, які хоч і містили певну частину золота, але вже були срібними монетами білого кольору. Надходження і використання

⁷⁴ Кротопкин В.В. Клады византийских монет... – №390, 416, 462, 393 а, 395, 336, 413, 421, 447, 462, 474, 479, 480, 94, 118, 453; Авдев С. Монетната система в Средновековна България... – С.102.

⁷⁵ Пономарёв А.Л. Деньги Золотой Орды и Трапезундской империи. – С.9–10, 116–124.

⁷⁶ Соколова И.В. Трапезундские аспры и кирманеулы с именами Мануила I и Иоанна II Комнинов // Нумизматика и эпиграфика. – 1974. – №11. – Табл.V. – С.139–142; Голенко К.В. Клад монет из села Тобаниеры // Византийский временник. – 1959. – №16. – С.137, 169–172.

⁷⁷ Гурулева В.В. Находки трапезундских монет в Крыму // XV Всероссийская нумизматическая конференция: Тезисы докладов и сообщений, Ростов-на-Дону, 20–25 апреля 2009 г. – Москва, 2009. – С.50–51.

⁷⁸ Піворович В.Б. Монети і скарби півдня України. – С.150; Retowski O. Die Münzen der Komnenen von Trapezunt // Нумизматический сборник. – 1911. – Т.1. – С.265 (№6).

⁷⁹ Synkalowsky A. Materiały do pradžiejów Wołynia i Polesia Wolyńskiego. – Warszawa, 1961. – S.150 (№78, tabl.XIV).

⁸⁰ Retowski O. Die Münzen der Komnenen... – С.212–216; Соколова И.В. Трапезундские аспры и кирманеулы с именами Мануила I и Иоанна II Комнинов. – С.139–142; Голенко К.В. Клад монет из села Тобаниеры. – С.129–172.

⁸¹ Retowski O. Die Münzen der Komnenen... – Т.1. – Табл.1.

⁸² Голенко К.В. Клад монет из села Тобаниеры. – С.130.

⁸³ Кротопкин В.В. Клады византийских монет... – С.31 (№148).

їх у князівства Східної Європи, напевно, обумовлювалось успадкованими та прописаними нормами платежів. Виплати у золотих і срібних монетах визначаються у візантійських документах ще за руських часів⁸⁴. Сама поява нових монет за Алексія I Комніна в очах сучасників насамперед пов'язувалася з функцією платежу. Причому податки він збирав золотими й напівзолотими монетами (до нього зіпсованими), а видатки держави забезпечував міддю⁸⁵.

Значення візантійського впливу на всі сфери життя руського суспільства важко переоцінити. Золоті монети з'являються в договорах русичів із візантійцями вже з X ст. Саме золотник – візантійська номізма, ліг в основу метрологічної системи Русі як основна вагова одиниця дорогоцінних металів⁸⁶ і «дожив» до XX ст. Про орієнтацію на золото як загальний еквівалент, не тільки мірило вартості, засіб накопичення, а й платежу свідчать деякі статті «Руської правди». Писемні пам'ятки знають золоті гривни вже з другої половини XI ст.⁸⁷

Особливо значним був вплив Візантії на церковне життя Східної Європи. Так, запроваджені патріархом Алексієм нормовані податки за поставлення священнослужителів визначалися у золотих монетах: у причетники – 1, диякони – 3, у священники – 3 золотих. Крім того, священників обкладали особливим податком – 1 золотий на рік⁸⁸.

Про те, що візантійські грошові й вагові одиниці залишалися актуальними і в золотоординський період, може свідчити згадка «Рязанської кормчої» про платіж у «литрѣ перперѣ» (1284 р.)⁸⁹. «Ставленичеські» податки зберігалися в Русі й упродовж XV–XVII ст. Узгоджувалися лише назви відповідних грошових одиниць: златниця – гривна – рубль, алтин. Митрополит Фотій (1410–1431 рр.) прирівняв 3 златниці до 1,5 рублів з алтином. Стоглавий собор визначив суму у златницях і гривнах за поставлення в диякони та священники, причому з посиланням на закон Ісаака Комніна (1057–1059 рр.) зазначалося: «Ценить златницю в полтину московскую, а две златницы – в московський рубль»⁹⁰.

Привертає увагу фрагмент з «Уривків Бенешевича...»: «В Субботу Православія служилъ литургію Харалампій и рукоположилъ священника и дьякона и взялъ два сомія (гривны)»⁹¹. За однією з версій, на половинці зливка з Нижньосолотинського скарбу 1933 р. (Курщина) вагою 98,27 г містяться

⁸⁴ *Каждан А.П.* Из экономической жизни Византии XI–XII вв. // Византийские очерки. – Москва, 1971. – С.204–208; *Цанкова-Петкова Г.* За аграрните отношения в средновековна България... – С.135.

⁸⁵ *Литаверин Г.Г.* Налоговая политика Византии в Болгарии в 1018–1185 гг. // Византийский временник. – 1956. – №10. – С.91.

⁸⁶ *Назаренко А.В.* Происхождение древнерусского денежно-весового счёта // Древнейшие государства Восточной Европы: 1994 г. – Москва, 1996. – С.31.

⁸⁷ *Зоценко В.Н.* Византийская монета... – С.74; *Бауер Н.П.* Денежный счёт Русской правды // Вспомогательные исторические дисциплины. – Москва; Ленинград, 1937. – С.236–239.

⁸⁸ *Соколов П.* Русский архиерей из Византии. – К., 1913. – С.206.

⁸⁹ Словарь древнерусского языка (XIII–XIV вв.). – Т.П. – Москва, 1989. – С.441; *Соколов П.* Русский архиерей из Византии. – С.196–197.

⁹⁰ *Соколов П.* Русский архиерей из Византии. – С.181–182; *Мрочек-Дроздовский П.* Опыт исследования источников по вопросу о деньгах Русской правды. – Вып.2. – Москва, 1881. – С.110; *Прозоровский Д.И.* Монета и вес в России до конца XVIII ст. – Санкт-Петербург, 1865. – С.90–92, 169.

⁹¹ *Присёлков М.Д., Фасмер М.Р.* Отрывки В.Н.Бенешевича... – С.50, 58–59.

написи «стоъл...ско», «княжища»⁹². І хоча таке прочитання не безспірно⁹³, датування скарбу, що складався з 4 зливків новгородського типу, 24 половинок і 38 золотоординських монет 1317–1360 рр., може співвідноситися з наведеним в «Уривках Бенешевича...» повідомленням: «Владычко взялъ отъ мѣстечка Стольска 30 гривенъ».

Саме з платежами пов'язується пріоритетне використання візантійської золотої монети в Кафі XIII–XIV ст. у чіткій відповідності до константинопольського вагового еталона – лібри. Це дає підстави вважати, що й у XIV ст. срібло як у зливках, так і в монеті зважувалося в Кафі за допомогою константинопольської міри⁹⁴.

В історіографії закріпилася думка, що візантійська економіка XIII–XIV ст. перебувала у затяжній кризі, а монети цієї країни не могли істотно впливати на грошовий ринок Балкан і Причорномор'я. Але останні дослідження свідчать, що до середини XIV ст. візантійська грошова система все ж таки зберігала тут свій вплив⁹⁵. Поява таких монет у князівствах Східної Європи XIV ст. може бути пов'язана не тільки з кримськими володіннями Золотої Орди, а й з балканськими теренами. Вхідження Болгарії до складу Орди в першій половині XIV ст. могло бути реальним фактором у поширенні монет і лічби з Балкан до східноєвропейських і кримських ординських володінь.

Значну кількість мідних болгарських монет було виявлено в районі Старого Криму, що свідчить про безпосередні зв'язки мешканців цих територій. Серед знахідок XIII–XIV ст. абсолютну перевагу мають монети царя Івана-Александра (1331–1371 рр.)⁹⁶. Поява монет із Болгарії у золотоординських містах може пов'язуватися як з економічними, так і з політичними й культурними чинниками. Своєю чергою, у Тирновській Болгарії ходили мідні та срібні золотоординські монети⁹⁷. До 1280-х рр. Болгарія перебувала у сфері інтересів Візантії. Але з 1290-х рр. тирновські володарі визнали себе васалами ординських ханів. За Теодора-Святослава (1300–1322 рр.) до складу Тирновської Болгарії було включено землі Південної Бессарабії до Дністра⁹⁸. Розширення болгарських володінь у Дунайсько-Дністровському межиріччі, включення їх у сферу впливів Орди було об'єктивним фактором поширення візантійських і болгарських монет на схід.

Існує аргументована думка, що на початку 1320-х рр. у результаті чергового наступу ординців на Галицько-Волинське князівство Південна Бессарабія

⁹² Неклюдов В.М. О русских денежных слитках // Труды отдела нумизматики Государственного Эрмитажа. – Ленинград, 1945. – С.141.

⁹³ Сотникова М.П. Эпиграфика серебряных слитков Великого Новгорода XII–XV вв. // Труды Государственного Эрмитажа. – 1961. – №4. – С.56 (№22), 61 (№53).

⁹⁴ Еманов А.Г. Византийские денежные и сѣтнѣные единицы в Кафе конца XIII – начала XIV вв. // VI Всероссийская нумизматическая конференция. – Санкт-Петербург, 1998. – С.52–53.

⁹⁵ Пономарѣв А.Л. Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII–XV вв. – С.37–38.

⁹⁶ Гурулева В.В. Византийские медные монеты XIII–XIV вв., найденные в Крыму, из частных коллекций // Труды Государственного Эрмитажа: Балканский сборник. – Санкт-Петербург, 2011. – С.7–21.

⁹⁷ Дочев К. Монети и парично обръщение... – С.124; Авдев С. Монетната система в Средневековна България... – С.106–110.

⁹⁸ Мутафчиев П. История на българския народ (681–1323). – София, 1986. – С.326; Гюзелев В. Очерци върху историята на Българския северозток и Черноморието (края на XII – началото на XV в.). – София, 1995. – С.35; Авдев С. Монетната система в Средневековна България... – С.110–111.

(північніше Дунаю між Прутом і Дністром) та Галицьке Пониззя ввійшли до складу Золотої Орди, разом з іншими теренами утворивши окремих феодальний територіально-політичний комплекс – Подільську землю. Деякі факти дозволяють говорити про політичне співробітництво між Тирновською Болгарією й Галицько-Волинським князівством у 1320-х рр. Саме в Нижньому Подністров'ї локалізується візантійсько-болгарсько-руське прикордоння початку XIV ст.⁹⁹ Можливо, із цим пов'язана знахідка 1 мідної монети Мануїла I Комніна (1143–1180 рр.) і 4 венеціанських монет дожів Ранерія Джено (1252–1266 рр.) та Франческо Дандоло (1328–1339 рр.) біля с. Довжок Кам'янець-Подільського району Хмельницької області¹⁰⁰.

В історіографії не існує одностайного погляду на хронологію, конкретні прояви та особливості так званого південнослов'янського впливу на руську писемність. Але більшість дослідників, слідом за О.І.Соболевським, визнають, що в XIV–XV ст. вона підпала під дуже сильний вплив південнослов'янської писемності. Це пояснюється посиленням відносин Русі з Константинополем та Афоном¹⁰¹. Утім, значна кількість південнослов'янських перекладів були відомі в руських землях ще до середини XIV ст.¹⁰² Низка відомих церковних діячів XIV ст., насамперед митрополити Феогност (1328–1353 рр.) і Кіпріан (1375–1406 рр.), були вихідцями з Візантії й Болгарії. Безумовно, ці люди та їх оточення справляли вплив на всі сфери життя Східної Європи, у тому числі й на економічні процеси.

Константинопольська патріархія існувала у значній мірі за рахунок підвладних їй митрополій – чи то у формі церковних прибутків, чи завдяки внескам від митрополитів. У вересні 1324 р. патріарший синод визначив розміри цієї щорічної виплати залежно від доходів митрополій: від 15 до 200 перперів¹⁰³. Навряд чи руські митрополити були звільненими від таких виплат¹⁰⁴. Крім регулярних надходжень, чималі кошти збиралися й у зв'язку з конкретними подіями. Відомий факт відправки грошей московським і владимирським князем Симеоном Івановичем (1340–1353 рр.) на ремонт Св. Софії в Константинополі після землетрусу 1341 р. Подібний збір коштів уважався заслугою митрополита Феогноста¹⁰⁵. Надзвичайно тісними були зв'язки з Візантією та Балканами за митрополита Кіпріана, який походив із Тирнова. Значну частину свого життя він прожив на Балканах, багато подорожував, зберігав близькі стосунки з тирновським патріархом Євфимієм та константинопольським – Філофеєм¹⁰⁶.

⁹⁹ *Шабульдо Ф.М.* Галицько-Волинское княжество и Тырновская Болгария на пути к политическому сотрудничеству в начале XIV в. // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. – К., 1990. – С.48–49.

¹⁰⁰ *Кропоткин В.В.* Клады византийских монет... – С.37 (№271).

¹⁰¹ *Соболевский А.И.* Переводная литература Московской Руси XIV–XVII вв. – Санкт-Петербург, 1903. – С.6.

¹⁰² *Турилов А.А.* Южнославянские переводы XIV–XV вв. и корпус переводных текстов на Руси // Вестник церковной истории. – 2010. – №1/2 (17/18). – С.148, 158–160.

¹⁰³ *Соколов П.* Русский архиерей из Византии. – С.415.

¹⁰⁴ Там же.

¹⁰⁵ Там же. – С.308–309.

¹⁰⁶ Там же. – С.431; *Бакалов Г.* Св. Киприанъ и неговото время // Киприанови чтения 600 години от успението на Св. Киприан, митрополит московски. – София; Москва, 2006. – С.43–47; *Овчаров Т.* Търновград по времето на митрополит Киприан // Пак там. – С.392–397.

У цьому зв'язку привертає увагу частина найперших литовських монет типу «печатъ» – «спис із хрестом». Деякі з них мають дещо вгнуту форму¹⁰⁷. Попри значні розбіжності в датуванні й визначенні – Ольгерда (1345–1377 рр.), Кейстута (1381–1382 рр.), Ягайла (1377–1392/1401 рр.), Вітовта (1392–1430 рр.)¹⁰⁸, свого часу такі монети було віднесено до типу 1. Датування знахідок та метрологічні показники дозволяють підтримати прибічників раннього початку карбування монет цього типу – до 1380-х рр.¹⁰⁹ В історіографії вже висловлювалася думка про зв'язок форми цих монет зі скіфатними візантійськими XI–XIV ст.¹¹⁰ Поява у Східній Європі другої половини XIV ст. вгнутих монет, напевно, зумовлювалася візантійсько-болгарськими впливами, або навіть митрополита Кіпріана.

У Болгарії якісні вгнуті перпери, на думку сучасних дослідників, ходили ще у середині XIV ст. Згаданий під 1352 р. венеціанським консулом у Варні Марко Ліонардо «lo perpero de Varna» у 16 і 2/3 карата пов'язується з імітацією золотих перперів Іоанна III Ватаца, які перебували в обігу до 1360-х рр.¹¹¹ У Болгарії також існував податок «перпера», а збирачів мита називали «перпераке».¹¹² Золоті перпери за вагою Месембрії згадуються у щоденнику Антона Барбері 1366–1368 рр.¹¹³ Саме слабо вгнуту форму (як і частина литовських монет типу «печатъ» – «спис із хрестом») мають мідні болгарські наслідування, датовані 1340-ми рр.¹¹⁴ Для другої половини XIV ст. можна говорити про зв'язок форми найперших литовських монет не тільки з візантійськими¹¹⁵, а й з болгарськими взірцями.

Участь грецького й балканського духівництва у церковно-політичному та духовному житті руських князівств у другій половині XIII – першій половині XIV ст. була важливим фактором збереження норм у князівських і церковних платежах. Відсутність нових золотих і срібних монет високого ґатунку, до масового надходження золотих європейських монет, празьких грошів, виступала об'єктивним чинником орієнтації на основні візантійські номінали. В умовах натурального господарства й переважання функції платежу певне

¹⁰⁷ Даркевич В.П., Соболева Н.А. О датировке литовских монет с надписью «Печатъ» (по материалам Шанчайского клада) // Советская археология. – 1973. – №1. – С.83–95.

¹⁰⁸ Грималаускайте Д. Монеты Великого княжества Литовского в свете новых открытий: Литва (конец XX – начало XXI вв.) // Средневековая нумизматика Восточной Европы (Нумизматический сборник I). – Москва, 2006. – С.137–161.

¹⁰⁹ Karys J.K. Senovės lietuvių pinigai: Istorija ir numizmatika. – Bridgeport, 1959. – P.113–121; Dukša Z. Monetos pasakoja. – Vilnius, 1991. – P.85; Саяускас С. Монеты Великого княжества Литовского с кириллической легендой «Печатъ» и их метрологическая связь с монетами Галицкой Руси и Молдавии // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. – Л., 2005. – С.82–85; Козубовський Г.А. Про початок карбування литовських монет типу «печатъ» / «спис з хрестом» // Археологія. – 2013. – №2. – С.56–63.

¹¹⁰ Ильин А.А. Классификация русских удельных монет. – Ленинград, 1940. – С.14–15.

¹¹¹ Авдев С. Монетната система в Средневековна България... – С.65–68.

¹¹² Горина Л.В. Социально-экономические отношения во Втором Болгарском царстве. – Москва, 1972. – С.69; Цанкова-Петкова Г. За аграрните отношения в средновековна България... – С.145; Авдев С. Монетната система в Средневековна България... – С.29–30.

¹¹³ Горина Л.В. Материалы дневника Антона Барберы по истории Болгарии и Византии в XIV в. // Byzantino Bulgaria. – 1973. – №4. – С.229–251.

¹¹⁴ Дочев К. Монети и парично обръщение... – С.124.

¹¹⁵ Gumowski M. Numizmatyka litewska wieków średnich. – Kraków, 1920. – S.43; Ильин А.А. Классификация русских удельных монет. – С.14–15.

значення мав і великий розмір вгнутих візантійських монет. Розвиток скіфатних монет пояснюється збільшенням монетного кружка, що набуло розвитку за Алексія I Комніна¹¹⁶. Вірогідно, у XIII – першій половині XIV ст. нормовані платежі у Східній Європі могли збиратися у великій золотій чи срібній монеті. А крім візантійських (до появи грошів) інших тут не було. Збереженню візантійських монет у князівських і церковних скарбницях (на відміну від арабомовних золотоординських) неабияк сприяла християнська символіка на них.

Ще далеко не все з'ясовано з датуванням і вивченням такого надзвичайно цікавого джерела, як «Уривки Бенешевича з історії руської церкви XIV ст.»¹¹⁷. Але нумізматичні та писемні матеріали дозволяють пов'язувати згадані тут грошові одиниці з руською традицією, зв'язками з Візантією, балканськими й кримськими землями першої половини XIV ст. Саме на це вказують і палеографічні дослідження пам'ятки¹¹⁸.

¹¹⁶ Йорданов И. Монети и монетно обръщение в средневековна България 1081–1261. – София, 1984. – С.19.

¹¹⁷ Русина О. Студії з історії Києва... – С.44.

¹¹⁸ Фонкич Б.А. Палеографические заметки о греческих рукописях итальянских библиотек // Византийские очерки. – Москва, 1982. – С.254–263.

In this article author attempts to analysis of the currency units in the document of 14 century. Historical documents, money hoards and single finds point to an important part which the golden Byzantine coins of 11–13 century in the economic and cultural life in the Rus' of the 14 century.

Keywords: *Rus', Byzantium, Bulgaria, Golden Horde, numismatics, coins, coinage, currency, coin treasures.*

